

BOOK REVIEW / NIRXANDINA PIRTÛKAN

LÎRÎKAY ŞA'IRÊ GEWREYÊ KURD MEWLEWÎ (1806-1882)

Enwer Qadir Mihemed, 2007, Silêmanî, Weşana Serdem, Çapa sêyem, 285 rûpel.

Hemin Omar AHMAD*

Article Type: Book Review // Nirxandina Pirtûkan

Received // Hatî: 10/11/2020

Accepted // Pejirandin: 15/11/2020

Published // Weşandin: 30.11.2020

Pages // Rûpel: 127-132

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Citation/Atif: Ahmad, Hemin Omar, (2020). "Enwer Qadir Mihemed, Lîrikay Şa'irî Gewreyê Kurd Mewlewî (1806-1882)", *Kurdiname*, no. 3, p. 127-132.

Ev berhem di eslê xwe de têza doktorayê ye, bi zimanê Rûsî ji layê Enwer Qadir Mihemed ve li zanîngeha Rojhelatnasî ya Lenîngrad hatiye amadekirin. Şêwirmendiya vê berhemê zana û rojhelatnasa berniyas a Sovyetê, Nikolayevna Verejekina kiriye. Wek tez ev xebat di salên heştê de hatiye gengeşekirin û pişt re weke pirtûk bi Kurdiya Soranî di sala 1990an li Swêd û di sala 2007an de li Silêmaniyê hatiye çapkirin.

Mela 'Ebdurehîmê Mewlewî (1806-1882) yek ji helbestvanên herî berniyas, pîrberhemê edebiyata Goran e. Ew wek Seyîd 'Ebdurrehîmê Tawgozî hatiye nasîn û di nav xelkê de jî "Mewlewî" bûye. Wî bi xwe mexlasa "Me'dûm" bi kar anîye. Her wekî aşkera ye ku zimanê Mewlewî bi xwe Soranî bûye, lê wî helbestên xwe bi Goranî û Hewramî nivîsandine. Diyalekta Goranî jî ji sedsala çardehan ta sedsala nozdehan zimanê resmî yê mîrekiya Erdelan bûye û li hinek navçeyên Kurdistana Jêrîn jî wek zimanê edebiyatê belav bûye. Mixabin berawird bi lehçeyên din ên kurdî, hêj bi başî dîroka edebiyata Goran nehatiye nivîsandin, hemû destxet û metnên wan nehatine lêkolîn û çapkirin.

Di warê helbest, 'eqîde û zanistên olî de gelek berhemên Mewlewî hene. Ji bo yekem car helbestvan Keyfî; bêyî ku navê Mewlewî bîne, di rojnameya "Tercumana Heqîqet" de helbestekî Mewlewî diweşîne û ji bo zimanê Tirkî jî werdigerîne. Pişt re di sala 1920ê de mîladî, Emîn Feyzî Beg di pirtûka xwe ya bi navê "Encumenî Edîbanî Kurd" de bal dikêşîne ser Mewlewî, hinek helbestên wî diweşîne û behsa teknîka serwaya helbestên wî dike û weke diyarîdeka hunerî ya helbesta Ewropayî behs dike ku haya Mewlewî jê nebûye û ew qafiyê bi kar anîye.

* Mamoste li zankoya Soran-Hewlêr û mamosteyê mêvan li zankoya Çewlikê Beşa ziman û wêjeya kurdî. hemin.ahmad@soran.edu.iq, <http://orcid.org/0000-0003-1985-9512>

Nivîser di destpêka têza xwe de dibêje: “Ji bo vê xebatê hewl hatiye dayîn ku tenê bi çavekî temaşa berhemê Mewlewî neyête kirin û Mewlewî ji rewşa civakî û kultûrî ya serdemê xwe neyête cudakirin. Çunke; Eger em serdem û qonaxê wê çaxê fêm nekin û bi giştî li kultûra wê mêze nekin, em nikarin hîç berhemekê bi şikleke babetî û objektîf binirxînin.”

Derbarê jêder û çavkaniyên têzê de jî, xencî çapên cûr bi cûr ên Dîwana Mewlewî, nivîser îşaret bi wê daye ku gelek jêderên bi mifayên kurdî, gelek çavkaniyên teoriya edebê û êstetîk û çewanîya mîtodê lêkolînê bi zimanê rûsî hatine bi kar anîn û mifa jê sitandiye.

Ev xebat ji çar beşan pêk tê; di beşa yekem de, di bin sernavê “**Goran, Ziman û Edebiyata Wan**” de behsa dîroka nivîsîna bi lehceya Goran dike û amaje bi wê çendê dide, ku yekem jêderê dîrokî ku navê Goran anîbe “**Şerefnameya Şerefxanê Bitlîsî**” (1543-1603) ye ku dibêje: Kurd bi diyalekt, adab, nerît û exlaq dibin çar beş. Ew jî: Kurmancî, Lorî, Kelhûr û Goran in. Herwiha behsa nêrînên rojhelatnasên mîna Minorsky jî dike ku di gotarên xwe de bi navê Goran û F.Miller û D. Morgan jî ji aliyê zimannasî ve lêkolîn derbarê lehceya Goran de kirine. Herwiha Jeneral Rosoy konsolosa Firensayê di sala 1807an de geştekek bi Kurdistanê de dike û di xafîratê xwe de behsa Hewramîyan wek 'eşîreke kurdan dike. Digel wê jî E. B. Soane gotarek bi navê “Entologiyayeke Kurd” ya helbestên Goran weşandiye.

Nivîser di destpêka vê beşê de behsa nêrînên gelek rojhelatnas û nivîserên biyanî û nivîserên kurd derbarê ziman û cîh û cografyaya Goran de dike û pişt re nêrînên wan dinirxîne. Her wiha behsa nêrînên wan rojhelatnas û lêkolîneran jî dike ku Goran û Zaza ji zimanê kurdî vediqetînin û bi zimanê Îranî dihesibînin, ew jî; **D. N. Mackenzie û Oscar Mann in**. Li gel wê çendê jî ew nêrînên **Meckenzie** ji aliyê lêkolînerên kurdên Sovyetê mîna “**Kurdoyev, A. i. Smirnova, M.Xemo û Zerê Osp**” û zanayên kurd ên mîna “**Tofîq Wehbî, Cemal Nebez, Mihemed Emîn Hewramanî û Kerîmî Eyyûbî** ve hatine redkirin. Nivîser bi awayekî zanistî di çend rûpelan de nêrîna Soane lêkolîn dike û rexne li wê digire ku Soane di pirtûka Rêzimana Kurdî de Zaza bi Kurd dihesibîne û di gotarê de jî nêrîneke dijberî wê dinivîse. Ew di encamê de gihîştîye wê nêrînê ku teoriya veqetandina Goran û Zaza ji zimanê Kurdî bo destpêka sedsala bîstana vedigerîne ku armanca desthilata siyasî ya dewletên mezin ên rojavayê bûye, bi taybetî jî kesekê wekî Soane di destpêkê de bi nihênî hatiye nav kurdan û pişt re bûye karbidestekê mezin a îngilîzan li Kurdistana Başûr.

Goran di demeke zû de bûye cihê girîngîdanê ji aliyê rojhelatnasan ve, bo nimûne: **V. Jukovsikî** ku lêkolînerê di warê zimanên îranî de bûye, di salên heştê yê sedsala borî de gotiye: Kurdên Goran ji ber du tiştan hêjayî behskirinê ne. Yekem; ji ber ku bi wê lehceyê gelek destxet û berhemên edebî li muzeya Îngiltereyê hatine parastin, hêja ye ku behsa wan bê kirin. Ya duwem ew e ku; gelek ji Goranan girêdayî olekê ne, ku jê re dibêjin: “**Ehlê Heq.**”

Pişt re behsa nêrînên Peter Lerch, E.B. Chirikov, Xurşîd Efendî yên di derheqê Goranan dike û amaje bi wê çendê dide, ku şa'îrekî wekî Se'diyê Şîrazî di bedayî'ê xwe de niv malik bi Goranî nivîsandiye.

Nivîser behsa sebebê ze'îfbûna edebiyata Goran dike di destpêka sedsala nozdehan de. Piştî ku di mîrektîya Baban de edebiyata Soran geş bû, edebiyata Goran jî bi vê sebebê li hember edebiyata Baban lawaz bû.

Her di dawîya vê beşê de, behsa du berhemên din ên Goran hatiye kirin. Ew jî; pirtûka Marîfet û Pîr Şalyarê Zerdeştî ne ku goya Pîr Şalyar yek ji Muxên Zerdeştî ye. Herwisa pirtûka Serencam ku pirtûka dînî ya Ehlê Heq e û di Kurdistana Îran de zêdetir bi sirûdên dînî yên yarsanan meşhûr e. Nivîserê vê pirtûkê bi navê Sultan Şhak tê hesabandin. Pişt re behsa nakokîya di navbera her du terîqetên dînî yên serdest li Kurdistanê ku terîqeta Qadirî û Neqîşbendî ne hatine kirin. Her di dawîya vê beşê de behsa helbesta Goran û hinek helbestvanên wan hatine kirin. Di cûreyên helbestan de bi hurgulî behsa çîrokên şîrên evîndarî yên wekî Baram û Gulendam, Leyla û Mecnûn yên Mela Weledxan, Şîrîn û Xusrew ya Xanayê Qubadî, çîroke şîrê qehremanî yên wek Heft Xwanî Rostem, Rostem û Zorab û du çîrokên Mîrza Şefîî Camerêzî (Ew çîrok; Cîhangîr û Rostem, Nadîr û Topal in) hatiye kirin. Di vê xebatê de behsa helbesta lîrik jî bi nimûneya Bêsarî, Seyidê Hewramî, Ehmed Begê Komasi (1793-1876) û Xanayê Qubadî (1700-1759) û Mîrza Şefîî Camerêzî (1785-1835) û gelekî din ji helbestvanên Goran hatiye kirin. Dîsa di vê tîzê de helbestên dînî yên wekî Perîşannameya Mela Perîşan û Selawatnameya Xanayê Qubadî hatine gengeşe kirin.

Beşa dîyem a pirtûkê jî di bin sernavê “**Jiyan û Berhema Edebî û Zanistî Ya Mewlewî**” de ye. Di vê beşê de bi hurgulî behsa xwendin û jiyana wî, behsa peywendiyên wî bi şêxên Neqîşbendî ve hatiye kirin ku di dîwana wî de 18 helbest tenê ji bo şêxan hatine nivîsandin. Herwiha peywendiya Mewlewî bi şêxên rêbaza Qadirî ve jî hebûye ku helbesteke wî ji bo Şêx 'Ebdurehmanê Xalîsê Talebanî heye. Di gel wê çendê jî dostaniya helbestvanî bi padişahên Caf, 'eşîretên din û kesayetên kurd re hebûye. Piştî jiyana wî, nivîser tê ser berhemên wî û bi vê şiklî pênc berhemên wî tesbît dike, ew jî ev in:

1-Elfezîle: Ev pirtûk bi zimanê 'Erebî û bi nezîm hatiye nivîsandin û ji 2031 beytan pêk tê. Mewlewî ev pirtûk di 1868ê miladî de temam kiriye. Ev pirtûka Mewlewî di warê usulê dînî de ye û ji teref Mela 'Ebdulkerîmê Muderîs ve digel şîroveya wê hatiye çapkirin.

2-'Eqîdey Merzîye: Ev pirtûk wek helbest bi zimanê Kurdî ye, ji 2452 beytan pêk hatiye û di derbarê 'Eqîdeya Eş'erîyan de ye.

3-Elfewah: Ev pirtûk wek helbest bi zimanê Farisî ye û zêdetir ji hezar beytî ye û di derbarê sîfatên Xwuda de hatiye nivîsandin. Di sala 1932 yê miladî de bi 'Eqîdey Merzîye ra li Qahîreyê hatiye çapkirin.

4-'Eqîdeya Mewlewî: Ev pirtûk ji 110 beytan pêk tê, zêdetir ji bo xwendevanên nû hatiye nivîsandin û sala di 1977 de hatiye çapkirin.

5-Nameyên Mewlewî: Ta niha 38 nameyên Mewlewî peyda bûne, pîranî Mela 'Ebdulkerîmê Muderîs di pirtûka Yadî Merdan de çap kirine.

Beşa sêyem a pirtûkê bi sernavê “**Dîwana Mewlewî, Janira, Mijara Lîrîkî û Aliyên Hunerî û Êstefîkyên Wî**” ye. Di vê beşê de nivîser behsa cûreyên helbestên Mewlewî dike mîna helbestên ferd/ tak beyt. Li gorî tesbîta nivîsêr di Dîwana Mewlewî da 31 ferd hene, 18 ji wan ferdan di mijara felsefe û jiyane de ne, 10 heb di mijara evîne de 3 heb jî di mijara resimkişandina sirûştê de ne.

Janira ew dubeyte ku; çarîneke naveroka wê lîrîk, evîn, felsefe û dîn di xwe da bihewîne, ev jî di helbestên kurdî de ne gelek in. Di çarînen Baba Tahîr û Melayê Cizîrî de 'eynî mijar tê dîtin. Wezna dubeytiyên Mewlewî 10 kîteyî ye û serwayên wan jî **aaba** û **abab** ne, bi piranî jî **aabb** ne.

Mijareke din di nav helbestên lîrîkiyê Mewlewî de heye, ew jî xezel e. Xezel di helbesta kurdî de mîna xezel û qesîdeyê farsî ne û bi wezn, qafîye, redîf, texellus, tercî-i bend, terkîb-i bend û mustezad hatiye nav edebiyata Kurdî. Lê ev xezela edebiyata Goran ji Farisî nehatiye wergirtin, belkî jêdera wê folklorî Kurdî ye. Ji bilî 'erûz bi kêşa xwemalî ango 10 kîteyî û bi qafîya mesnewî jî hatine nivîsandin. Di dîwana Mewlewî de 213 xezel hene, ev xezel piranî ji 5 ta 11 beytan pêk tên û herwiha xezelên 3 beytî û 30 beytî jî hene. Piranî nameyên bi helbest in, mijarên wan ev in:

1-Wesfa lîrîk: 24 xezel

2-Mersîye: 28 xezel

3-Lîrîkay kesî : 36 xezel

4-Helbesta munasebat: 31 xezel

5-Helbestên dînî: 5 xezel

6-Behsa mey: 1 xezel

Mijara wesfa xwezayî û dîmenên sirûştî nêzik ji %88 ê helbestên Mewlewî di xwe de dihewîne. Nivîser yek bi yek behsa wan 6 cureyên helbestên lîrîk bi mînakan dike.

Di dawîya vê beşê de nivîsêr behsa hinek taybetiyên teknîkî yên helbestên lîrîk a Mewlewî dike, mîna teknîkên kêş/ wezn, serwa û teknîkên cûr bi cûr .

Beşa çarem di bin sernavê “**Çavkaniyên Helbesta Mewlewî û Kartêkirina Lîrîkaya Wî Di Helbesta Kurdî Da**” ye. Nivîser di vê beşê de hewl daye ku nîşan bide bê ka Mewlewî ketiye bin tesîra kîjan helbestvanê Goran. Li gorî tesbîta nivîsêr Mewlewî bêtir ketiye bin tesîra şa'îrên wek Bêsarani, Ehmed Begê Komasi û Xanay Qubadi ne ku navê hinek ji wan jî di helbestên xwe da aniye. Lê nivîsêr tesbît dike ku Mewlewî zêdetir ji helbestên Bêsarani hez kiriye. Ev jî bi motif û îmaj û teknîka herdû şa'îran nîşan dide.

Herwiha nivîser her di vê beşê de di bin sernavê “**Mewlewî û Helbesta Klasîka Farisî**” de hewl daye tesîra helbestvanên Faris li ser Mewlewî nîşan bide, ew jî li gor motîf û teknîk û naveroka helbestan, bi taybet tesîra Hafizê Şîrazî bi mînaka helbestan tesbît dike li ser Mewlewî.

Her di vê beşê de di bin sernavê “Mewlewî û Sofizim” de nivîser hewl daye ku bi nêrîneke tesewufî helbestên Mewlewî şirove bike, xêncî behskirina binemayên tesewufê li ba Mewlewî, bi pratîkî têgehên tesewufê di Dîwana Mewlewî de destnîşan dike. Herwiha mesela evîna Xweda, pêxember û murşîd gengeşe dike. Digel wê jî mesela yekîtiya hebûn/ Wehdet ul-Wucudê li ba Mewlewî şirove dike.

Her di vê beşê de; di bin sernavê “Mewlewî û Helbestvanên Lehceya Kurmanciya Jêrî” de behsa tesîra Mewlewî li ser Pîremêrd û Goran dike û berawirda şêwaz û motîvên wan dike. Heta Mewlewî tesîr li helbestvanên nû yên Soranî salên heftî yên sedsala borî jî kiriye û di nav helbestên wan de Mewlewî û 'Enber Xatûna xanima wî bûne du sembolên mezin bo edebiyata Kurdî. Ev du kes bûne sembol bo edebiyateke mezin a nîştmanî, azadî û xweşikiyê.

Nivîser di dawiyê de li çend rûpelan encama tezê nivîsandiye û pişt re listeya çavkaniyan amade kiriye. Di nav 186 çavkaniyan de zêdetir ji 50 çavkanî bi zimanê Rûsî û yên din jî bi zimanên Îngilîsî, Farsî, 'Erebî û kurdî hene.

